

II. WYBRANE ZAGADNIENIA Z REWALIDACJI GŁUCHYCH

Grażyna Gunia

Proces adaptacji dzieci z wadą słuchu w toku rewalidacji instytucjonalnej

Założenia teoretyczne

Zgodnie z koncepcjami adaptacji człowieka, według: R. S. Lazarusa (1961), E. Hurlock (1985), J. Piageta (1966), J. Doroszewskiej (1981), adaptacja to nie tylko podstawowy mechanizm życia, rozumiany jako zdolność do utrzymania równowagi między wewnętrznymi wymaganiami organizmu a wymaganiami środowiska, tak biofizycznego jak i społecznego, ale to jeden z głównych atrybutów życia.

Adaptacja jest umiejętnością człowieka do pełnienia określonych ról społecznych czyli umiejętnością dostosowania się i podporządkowania normom, zwyczajom obowiązującym w danej grupie społecznej.

W niniejszym opracowaniu, zgodnie z założeniami psychologii J. Piageta, T. Tomaszewskiego przyjęto, że adaptacja to zdolność do świadomej aktywności i umiejętność przewyższania trudności w dążeniu do określonego celu.

Umiejętność adaptacji do nowych warunków życia jest szczególnie ważna dla dziecka w momencie rozpoczęcia nauki szkolnej. Sytuacja trudna, jaką jest adaptacja ucznia do środowiska szkolnego, może prowadzić do zakłóceń równowagi organizmu czyli zaburzeń w jego funkcjonowaniu (T. Tomaszewski 1970).

To psychologiczne ujęcie procesu adaptacji ukazuje nam, że głównym kryterium oceny zdolności adaptacyjnych dzieci do szkoły są cechy zachowania się ucznia. Dzieci swoim zachowaniem się uzewnętrzniają swoistość tego procesu. Stąd struktura i treść cech zachowania się dziecka jest istotnym kryterium do określenia specyficznej adaptacji ucznia do środowiska szkolnego.

Przy ocenie zdolności adaptacyjnych dzieci brane są pod uwagę ściśle określone formy jego zachowania, świadczące o nieprzystosowaniu (zachowanie się negatywne) lub o prawidłowej adaptacji (zachowanie się pozytywne).

Zagadnienie adaptacji jest szczególnie ważne w odniesieniu do dzieci z wadą słuchu, tzn. dzieci głuchych i niedosłyszących, które mają zaburzoną percepcję doznań akustycznych. Mniejsza ilość bodźców powoduje u dzieci z wrodzoną lub bardzo wczesnie nabytą wadą słuchu powolniejsze niż u słyszących usprawnianie funkcjonowania kory mózgowej. Jak podają surdopsycholodzy (m.in. T. Gałkowski 1990, H. R. Myklebust 1964) fakt ten w istotny sposób zakłóca równowagę organizmu. Wada słuchu stwarza poważne przeszkody w zakresie ogólnego rozwoju dziecka, lecz nie wyklucza możliwości uzyskania takich wiadomości i umiejętności, jakie osiągają osoby słyszące.

Adaptacja jako proces psychospołeczny, kształtujący się na podstawie doświadczeń życiowych jednostki, jest uwarunkowana wieloma czynnikami. Wśród tych czynników wymienia się grupę przyczyn wewnętrznych i zewnętrznych. Czynniki wewnętrzne, które determinują specyficzny rozwój dzieci są bezpośrednio związane z utratą słuchu i z jego konsekwencjami, tj. brakiem lub zaburzeniem porozumiewania się. Czynniki zewnętrzne utożsamiane są ze środowiskiem biofizycznym i społecznym. Podstawowym środowiskiem społecznym, które oddziałuje wychowawczo na dziecko jest środowisko rodzinne i szkolne.

Zgodnie z założeniami teoretycznymi należy stwierdzić, że procesem adaptacji możemy stymulować, a poprzez wzmocnienia pozytywne zmierzać do optymalnego rozwoju osobowości.

Wszelkie oddziaływanie wychowawcze środowiska zmierzające do pełnego rozwoju dziecka z wadą słuchu określa się terminem rewalidacja.

Rodziców w ich oddziaływaniu rewalidacyjnym na dziecko z wadą słuchu wspomagają specjalistyczne placówki i instytucje, zapewniające różnorodne formy pomocy i opieki nad dzieckiem niesłyszącym. Są to:

– placówki diagnostyczno-rewalidacyjne, takie jak: poradnie rehabilitacyjne dla dzieci z wadą słuchu przy Polskim Związku Głuchych, ośrodki wczesnej interwencji, specjalistyczne poradnie służby zdrowia i poradnie wychowawczo-zawodowe; ich celem jest kompleksowa diagnoza oraz przygotowanie rodziców do pracy rewalidacyjnej z dzieckiem w domu rodzinnym;

– placówki rewalidacyjno-kształcące, tzn. przedszkola i szkoły (U. Eckert 1984).

Dzieci z wadą słuchu rozpoczynające naukę w szkole specjalnej – ośrodku szkolno-wychowawczym dla głuchych – wychowują się w warunkach odmiennych niż większość ich słyszących rówieśników. Wynika to z charakteru i organizacji tej placówki. Przy wszystkich szkołach specjalnych dla głuchych istnieją internaty. Umożliwia to przyjęcie do szkoły dzieci z miejscowości odległych od takiej placówki. Uczniowie rozpoczynający naukę są oddawani przez rodziców pod całodzienną opiekę nauczycielom-wychowawcom. Proces dydaktyczno-wychowawczy szkoły jest ściśle związany z działalnością w internacie. Wielokierunkowość działalności internatu zdeterminowana jest faktem, że placówka ta przejmuje podstawowe wychowawcze i opiekuńcze funkcje rodziny (J. Baran 1983).

Reasumując, możemy stwierdzić, iż dziecko z wadą słuchu napotyka w adaptowaniu się do środowiska szkolnego na pewne specyficzne problemy, różniące się od tych, z jakimi mamy do czynienia w przypadku dziecka słyszącego.

Po pierwsze – dzieci z wadą słuchu są pierwotnie nieprzystosowane społecznie, gdyż mają zaburzone porozumiewanie się językowe-słowne z otoczeniem, zdobywanie określonych wiadomości i umiejętności.

Po drugie – adaptacja do środowiska szkolnego obejmuje nie tylko dostosowanie się do pełnienia roli ucznia, ale również zaadaptowanie się do obowiązującego stylu życia w nowym miejscu zamieszkania – w internacie. Stąd adaptacja do biopsychospołecznych warunków szkolno-internatowych.

Po trzecie – istotnym aspektem adaptacji jest pogodzenie się i przyzwyczajenie do całodziennej rozłąki z rodzicami. W rozwoju każdego dziecka istnieją etapy separacji – rozłąki ze środowiskiem rodzinnym (R. Quero, E. J. P. Caille 1962). Pobyt w żłobku, przedszkolu to również separacja dziecka od rodziców i potrzeba adaptacji do nowych warunków życia. Jeżeli dziecko przed pójściem do szkoły nie miało styczności z oddziaływaniem instytucjonalnym, wówczas szkoła jest pierwszym, ważnym środowiskiem pozarodzinnym, do którego musi zaadaptować się dziecko. Jednym z pod-

stawowych zadań szkoły jest ułatwienie dzieciom prawidłowej adaptacji poprzez zaspokojenie jego podstawowych potrzeb oraz stworzenie optymalnych warunków do pełnej realizacji programu kształcenia, wychowania i przystosowania do życia.

Poznanie uwarunkowań i objawów procesu adaptacyjnego dzieci do środowiska szkolno-internatowego ma istotne znaczenie dla ustalenia oddziaływania dydaktyczno-wychowawczego, a skuteczność oddziaływań pedagoga na ucznia zależy w dużej mierze od znajomości tych zagadnień od strony teoretycznej i diagnostycznej. Ażeby ocenić rozmiar tego zjawiska, podjęto badania na temat procesu adaptacji dzieci z wadą słuchu do warunków szkoły i internatu.

Metodologia badań

Tematem badań niniejszego opracowania było określenie charakterystycznych cech procesu adaptacji dzieci z wadą słuchu do warunków szkoły i internatu.

Głównym celem badań było przedstawienie przebiegu procesu adaptacyjnego uczniów niesłyszących do środowiska szkolno-internatowego i jego wymagań w okresie pierwszych miesięcy pobytu dzieci w ośrodku szkolno-wychowawczym dla głuchych oraz ukazanie roli rewalidacji instytucjonalnej, która ten przebieg warunkuje.

Badania miały na celu znalezienie odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jakie zmiany w procesie adaptacyjnym uczniów z wadą słuchu zachodzą podczas pierwszych miesięcy pobytu w placówce specjalnej?
2. Jakie zachowania (pozytywne i negatywne) przejawiają uczniowie, którzy po raz pierwszy rozpoczynają naukę w szkole specjalnej?
3. W jakim stopniu nauczyciel-wychowawca sprzyja lub nie osiągnięciu prawidłowej adaptacji?

Aby odpowiedzieć na te pytania dokonano analizy cech zachowania się dziecka, charakterystycznych dla jego procesu adaptacji. Zmienną zależną stanowią pozytywne i negatywne cechy procesu adaptacji. Zmienne niezależne to wybrane czynniki, które ten proces warunkują.

W badaniach procesu adaptacji dziecka zastosowano następujące narzędzia badawcze:

1) kwestionariusz zachowania się dziecka w przedszkolu i w szkole (CBI) E. S. Schaefera i M. Aaronson, w polskim opracowaniu J. Rembowski (1972);

2) obserwację skategoryzowaną zachowań dziecka w internacie i w szkole.

Materiał empiryczny poddano statystycznemu opracowaniu.

Kryterium doboru podstawowej grupy badawczej uwzględniało tylko te dzieci, które po raz pierwszy rozpoczęły naukę w szkole dla głuchych i mieszkały w internacie.

Przyjęto za: M. Rasse (1985), że czas 3-4 miesięcy pobytu uczniów w szkole jest optymalnym okresem, w którym proces adaptacji przynosi najlepsze efekty. Dlatego badania tego procesu przeprowadzono dwukrotnie. Pierwsze wykonano w momencie rozpoczynania przez dziecko nauki szkolnej, tzn. w miesiącu wrześniu i na samym początku października, a drugie – na przełomie grudnia i stycznia.

Proces adaptacji dzieci z wadą słuchu do warunków szkoły i internatu obserwowano i oceniano na podstawie zmian zachowania się badanych w toku rewalidacji instytucjonalnej, na przestrzeni 3 miesięcy. Zachowania się badanych były określane dwunastoma skalami i trzema wymiarami kwestionariusza CBI. Trzy wymiary stanowią trzy czynniki przepowiadające:

I. ekstrawersja – introwersja: wyraża ekspresję słowną (wypowiedzi), towarzyskość, odsuwanie się od rówieśników, nieśmiałość, zażenowanie;

II. miłość – nienawiść: określa pozytywną postawę wobec otoczenia, obowiązków, kolegów oraz życzliwość, taktowne postępowanie lub nerwość, zawziętość jako cechy określające negatywną postawę wobec otoczenia;

III. pozytywne – negatywne nastawienie do nauki szkolnej: charakteryzujące się wytrwałością, koncentracją uwagi, potrzebą osiągnięć lub cechami przeciwnymi (nadruchliwość, roztargnienie).

Charakterystyka badanych

Badania przeprowadzono na terenie czterech ośrodków szkolno-wychowawczych dla dzieci głuchych, w okresie od września do stycznia, w r. szk. 1989-90 i 1990-91.

Badaniami objęto 94 uczniów z 13 klas szkół specjalnych. W grupie uczniów było 35,1% dziewcząt i 64,9% chłopców z klas wstępnych (63,8%) i klas pierwszych (36,2%).

Wśród badanych dzieci 27,7% posiadało ubytek słuchu większy niż 90dB (upośledzenie słuchu głębokie, według klasyfikacji audiometrycznej BIAP-u, patrz: O. Perier 1992), a u 17,2% utrata słuchu była mniejsza niż 60dB (upośledzenie słuchu średniego stopnia, określane jako niedosłuch).

Dane dotyczące etiologii ubytku słuchu wykazały u 50,8% badanych przyczynę nabytą w 1 i 2 roku życia. U 19,1% stwierdzono dziedziczne wady słuchu, a u 29,9% określano je jako nieznanne.

Badając środowisko rodzinne uczniów stwierdzono, że dzieci pochodziły ze środowisk o korzystnym wpływie wychowawczym. Wychowywały się w rodzinach pełnych, miały zapewnione dobre warunki ekonomiczno-mieszkaniowe, a oddziaływanie wychowawcze rodziców wskazywało na prawidłowość wychowania w rodzinie.

Niepokojący jest fakt, iż udział rodziców w pracy rewalidacyjnej z dzieckiem z wadą słuchu w wieku przedszkolnym jest niezadowolający. Większość badanych rodziców nie wykazała się wytrwałą i systematyczną pracą z dzieckiem niesłyszącym, pod kierunkiem specjalistów. Rodzice ci uważali, że czas poświęcony dziecku powinien być przeznaczony na wspólne zabawy, spaceru itp. Zniechęcenie i rezygnacja rodziców, jako przejaw ich negatywnej postawy wobec rehabilitacji spowodował, że dzieci do szóstego, a nawet siódmego roku życia nie opanowały porozumiewania się językowo-słownego.

Dzieci te, pomimo ubytku słuchu średniego stopnia (mniej niż 60dB), zostały skierowane do szkoły dla głuchych, a nie dla niedosłyszących. Rodzice tych dzieci uznali, że zajęcia rewalidacyjne powinny być prowadzone przez osoby profesjonalnie do tego przygotowane, a nie oni.

Wyniki badań

W tabeli 1 przedstawiono średnie wyniki 12 skal i trzech wymiarów, które uzyskały dzieci podczas pierwszego i drugiego badania kwestionariuszem CBI.

Zauważono, że cechy pozytywne podwyższyły się średnio o 1,14 punkta, natomiast cechy negatywne obniżyły się o 1,44 punkta. Ogólnie można stwierdzić, że pobyt dzieci w szkole specjalnej wpłynął dodatnio na ich zachowanie, o czym świadczy pozytywny przebieg procesu adaptacyjnego.

Na podstawie badań wyodrębniono dwie grupy zachowań dzieci z wadą słuchu, które rozpoczynają naukę w szkole i podlegają systematycznemu oddziaływaniu rewalidacyjnemu:

1) zachowania, w których obserwujemy systematyczny postęp w coraz lepszym ich opanowaniu;

2) zachowania, w których dostrzegamy brak widocznych zmian.

Spośród cech pozytywnych najlepiej przebiegało kształtowanie się skal: koncentracja uwagi, życzliwość, ekspresja wypowiedzi. Najmniej poprawiło się zachowanie uczniów, które określane jest w badaniu jako towarzyskość.

Wśród negatywnych cech uczniów obserwowano eliminowanie takich form zachowania się, jak: zawziętość, odsuwanie się, nieśmiałość. Pobyt wychowanków w szkole i w internacie wpłynął korzystnie na umiejętności wychowanków w zakresie współżycia i współdziałania w grupie.

Tab. 1. Średnie wyniki dzieci z wadą słuchu uzyskane podczas pierwszego i drugiego badania kwestionariuszem CBI

Lp.	Skale	Średnie wyniki		Różnica między badaniami
		badanie I	badanie II	
	Cechy pozytywne:			
1	ekspresja wypowiedzi	12,73	13,77	+1,04
3	życzliwość	12,87	14,03	+1,16
5	wytrwałość	13,39	15,14	+1,75
7	towarzyskość	12,72	13,24	+0,52
9	taktowne postępowanie	12,93	13,87	+0,94
11	koncentracja	12,23	13,68	+1,44
	Razem:	12,81	13,95	+1,14
	Cechy negatywne:			
2	nadruchliwość	11,01	10,21	-0,80
4	odsuwanie się	10,20	8,58	-1,62
6	nerwowość	10,60	9,11	-1,49
8	roztargnienie	11,63	10,17	-1,46
10	nieśmiałość	10,37	8,97	-1,40
12	zawziętość	9,76	7,88	-1,88
	Razem:	10,59	9,15	-1,44
	Wymiary			
I		4,88	9,46	+4,58
II		5,44	10,90	+5,56
III		2,97	8,40	+5,43
	Razem:	13,29	28,76	+15,47

Najmniej obniżyły się nadruchliwość, roztargnienie oraz nerwowe zachowanie się. Uporządkowanie skal z kwestionariusza CBI według trzech wymiarów potwierdziło powyższe stwierdzenie. Obserwowano trzykrotny wzrost w zakresie III wymiaru, świadczącego o pozytywnej orientacji badanych dzieci w nowym otoczeniu. Równocześnie stwierdzono, że negatywne

cechy zachowania się (nadruchliwość, roztargnienie) wykazują tendencję do zmniejszania się.

Wśród zachowań, w których obserwujemy brak widocznych zmian stwierdzono istotne zależności pomiędzy niekorzystnymi formami zachowania się – roztargnienie i nerwowość ($r = +0,41$), które hamują proces adaptacji niektórych dzieci.

U dzieci, u których stwierdzono nadruchliwe formy zachowania się wystąpił wzmożony niepokój, zaburzenia koncentracji uwagi, pobieżność myślenia, trudności w organizowaniu i kierowaniu swoim postępowaniem, preferowanie własnych upodobań, zachowanie się aroganckie, czasem nawet agresywne oraz trudności w nawiązywaniu kontaktów interpersonalnych. Tę ostatnią cechę potwierdza wcześniej stwierdzony średni poziom adaptacji w zakresie towarzyskości i mały przyrost w zakresie tej skali.

Ze względu na specyfikę badanej grupy dzieci, należy zaznaczyć, że umiejętność koncentracji uwagi, zdyscyplinowanie, systematyczność są to cechy zachowania się uczniów z wadą słuchu, niezbędne do opanowania różnorodnych form porozumiewania się, takich jak daktylografia, odczytywanie z ust. Aby nabyć tę zdolność dziecko niesłyszące musi uchwycić, zapamiętać i odtworzyć istotne elementy, np. podczas odczytywania wypowiedzi z ust. Nabywanie i opanowanie tych umiejętności jest utrudnione, gdy dziecko jest roztargnione, nadpobudliwe ruchowo. Badania L. F. Schafera i N. J. Shobena (1956) wykazały, że nerwowe zachowanie się dzieci jest wskaźnikiem nieprzystosowania i utrudnia proces adaptacji do nowych warunków życia.

Analiza danych uzyskanych w trakcie obserwacji według ściśle określonych kategorii ukazała specyfikę procesu adaptacyjnego dzieci z wadą słuchu do środowiska pozarodzinnego w oparciu o trzy aspekty:

- a) zachowania się dzieci podczas rozstań z rodzicami,
- b) reakcji zachowań dzieci na pobyt poza domem rodzinnym,
- c) umiejętności dzieci w zakresie samodzielnego radzenia sobie bez pomocy i opieki rodziców.

W świetle zebranych wyników badań z obserwacji skategoryzowanej okazało się, że 38 dzieci, co stanowi 40,4% wszystkich badanych, akceptowało od początku pobyt w szkole, poza domem rodzinnym. Trzymiesięczny pobyt dzieci w placówce specjalnej spowodował wzrost wskaźnika liczbowego do 75 wychowanków (79%), którzy akceptowali nowe warunki życia. Świadczy to o prawidłowym i pozytywnym procesie adaptacji badanych dzieci, co potwierdzają wcześniejsze spostrzeżenia z badań.

Manifestacje negatywnych reakcji na pobyt w placówce poza domem rodzinnym stwierdzono u 59,6% badanych. Wykazano również tendencję do eliminowania tych negatywnych zachowań. Najczęściej dzieci manifestowały swoje niezadowolenie z pobytu poza domem podwyższonym ogólnym nastrojem, czego objawem były wybuchy gniewu, płacz, nadmierne niepokoje, stereotypy ruchowe. W mniejszym stopniu obserwowano obniżony nastrój, który cechowała bierność wobec zajęć, kolegów, a także apatia i smutek.

Trzymiesięczny pobyt dzieci w szkole i w internacie zlikwidował (w większości przypadków) zaburzenia fizjologiczne, które obserwowane były u 40 wychowanków (42,5%). Liczba ta zmniejszyła się do 12 osób (13,2%). Stwierdzone trudności adaptacyjne wystąpiły u badanych dzieci przejściowo, w pierwszych tygodniach ich pobytu w placówce. Wiąże się to ze zmianą otoczenia i dostosowaniem się do nowego środowiska, tak społecznego jak i biofizycznego.

Podczas badań obserwowano na dobrym poziomie opanowanie umiejętności w zakresie samodzielnego radzenia sobie i opanowania nawyków w sytuacjach dnia codziennego.

Uwagi końcowe

Reasumując badania na temat adaptacji dzieci z wadą słuchu do warunków szkoły i internatu stwierdzono:

1. Dzieci z wadą słuchu, rozpoczynające naukę w ośrodku szkolno-wychowawczym dla dzieci głuchych, charakteryzują się średnim poziomem zdolności adaptacyjnych, które u 41% badanych umożliwia umiejętnie regulowanie i utrzymanie równowagi pomiędzy wewnętrznymi wymaganiami organizmu, a zmieniającymi się wymaganiami środowiska szkolno-internatowego;

2. Uczniowie z wadą słuchu najlepiej adaptują się do wymagań wynikających z obowiązku szkolnego; przejściowe trudności adaptacyjne obserwuje się u dzieci w zakresie przystosowania się do wymagań nauczyciela-wychowawcy i do środowiska rówieśniczego;

3. Obserwowane u uczniów (przejściowo) specyficzne zaburzenia procesu adaptacyjnego są ściśle związane z dostosowaniem się tych dzieci nie tylko do warunków w szkole, ale również do życia w internacie, z dala od domu rodzinnego;

4. Wśród najdłużej utrzymujących się zaburzeń adaptacyjnych były zaburzenia psychoruchowe;

5. Dwukrotny, a nawet trzykrotny wzrost ogólnego poziomu adaptacji badanych świadczy o dużych kompetencjach rozwojowych dzieci z wadą słuchu, nie w pełni wykorzystanych przez rodziców w wieku przedszkolnym;

6. Pod wpływem oddziaływań wychowawczych środowiska szkolnego oraz osoby nauczyciela-wychowawcy, dzieci z wadą słuchu osiągnęły znaczny postęp w każdym z badanych aspektów adaptacji; należy więc pamiętać o tym, że stan rozwoju psychofizycznego ucznia określa nie tylko jego aktualny poziom rozwoju, ale „sfera najbliższego rozwoju”.

Często nie doceniamy znaczenia, jakie ma w rewalidacji dzieci niesłyszących ich wewnętrzna umiejętność w dostosowaniu się do otoczenia, w przewyciężaniu trudności, jakie występują w procesie adaptacji do środowiska, a którą to umiejętność M. Grzegorzewska nazywała dynamizmem adaptacyjnym jednostki.

Zorganizowane formy wychowania i kształcenia stanowią zintegrowany system, w ramach którego realizuje się cele i zadania kształcenia specjalnego. Formy i metody pracy surdopedagogicznej są dostosowane do ograniczeń i możliwości psychofizycznych dzieci z wadą słuchu. Dlatego zasadniczym zadaniem zajęć rewalidacyjnych, w pierwszym okresie pobytu uczniów w szkole jest takie kierowanie czynnościami dzieci, które sprawiają im przyjemność oraz zaspokajają podstawowe potrzeby. W trakcie zajęć nauczyciel-wychowawca oddziałuje na system nerwowy ucznia, przez dostarczenie mu korzystnych warunków rozwoju i dobrego samopoczucia. Dobre samopoczucie w znacznym stopniu normuje „wstrząs” psychofizyczny, jakim jest rozstanie z domem rodzinnym i zaadaptowanie się do nowego otoczenia.

Literatura

- Baran J., Ritzke L., Stawowy-Wojnarowska I., *Wychowanie i nauczanie dzieci głuchych w internacie*, WSiP, Warszawa 1983
- Doroszewska J., *Pedagogika specjalna*, Ossolineum, Wrocław 1981
- Eckert U., *Przygotowanie dziecka z wadą słuchu do nauki szkolnej*, WSiP, Warszawa 1986
- Gałkowski T., Kunicka-Kaiser I., Smoleńska J., *Psychologia dziecka głuchego*, PWN, Warszawa 1976
- Hurlock E. B., *Rozwój dziecka*, PWN, Warszawa 1985
- Lazarus R. S., *Adjustment and Personality*. McGraw-Hill Book Company, Inc. New York, Toronto, London 1961

- Quero R., *La mesure de l'adaptabilite sociale*, w: Geldart F. (red.) *Defense Psychology, Conferences Series*, Pergamon Press 1962
- Perier O., *dziecko z uszkodzonym narzqdem sluchu*, WSiP, Warszawa 1992
- Piaget J., *Studia z psychologii dziecka*, PWN, Warszawa 1966
- Rasse M., *Separation des enfants*, Vers l'education nouvelle, 1985 nr 396
- Rembowski J., *Badania nad przystosowaniem dzieci do szkoly za pomocq kwestionariusza CBI*.
Kwartalnik Pedagogiczny 1972- 2
- Tomaszewski T., *Z pogranicza psychologii i pedagogiki*. PZWS, Warszawa 1970
- Schaffer L. F., Schoben E. J., *The psychology of adjustment*. Boston 1956